

Ритми творчої поетичної активності Тараса Шевченка

Максим Нецветов, Леся Оліфіренко*

Донецький національний університет,

*Донецький інститут ринку та соціальної політики

В. І. Вернадський у своїх промовах та працях неодноразово звертав увагу на різку нерівномірність інтелектуальної творчої діяльності протягом років, довгу «відсутність», а потім одночасну появу багатьох обдарованих особистостей, творча наукова робота яких призводить до «вибуху», тобто «перелому світогляду», як це відбувалося в еллінську епоху або під час Ренесансу (Вернадский, 1988). Він відзначав, що феномен «пульсацій талановитості», одночасної появи багатьох обдарованих людей, так само, як й інші природні явища, підлягають науковому дослідженню. Разом з тим, аналізуючи свої праці з історії знань та інші, В.І. Вернадський (1989) наголошував на особливому значенні окремої особистості, що здатна досягнути та розвинути результати розумової діяльності попередників.

На наш погляд, у вивченні цього питання чималий інтерес становлять ритми окремих високообдарованих особистостей та чинники, з якими ці ритми синхронізовані. Зрозуміло, що творча діяльність є досить різномірною й складається з накопичення вражень, формування ідеї і, нарешті, її фіксації у вигляді музичного, літературного, наукового твору тощо. Завершеність творчого процесу, створення конкретного продукту залежить від багатьох причин, у тому числі й від психічного стану особистості, який, з-поміж іншого, модулюється біологічними ритмами.

Відомо, що інтенсивність розумової діяльності має велику кількість періодів різної тривалості, а найбільш тривалі визначаються роками (Ефимов, 1990). У 1926 році Н.Я.Перна (див. Ефимов, 1990; Владимирский и др., 1995) на основі ретельного самоспостереження й вивчення біографій видатних особистостей виокремив період творчої активності тривалістю близько 6,5 років і відповідні «вузлові точки життя» (6, 13, 19, 25, 32, 37, 43, 50) – моменти підвищеної інтелектуальної діяльності. Ці висновки підтверджує і М.С.Єфимов (1990). Однак, не заперечуючи самої періодичності у творчості великих літераторів, композиторів, художників та вчених, зазначимо, що значення «вузлових точок» варіюють від особистості до особистості. Особливо це стосується більш пізніх періодів творчості, що відзначає і сам автор (див. Ефимов, 1990). Можливо, тут проявляється та обставина, що найбільш ранні етапи онтогенезу людини, починаючи з запліднення й дроблення яйцеклітини, мають більш жорстко визначені часові межі їхньої реалізації.

Для творчого розвитку В. П. Ефроїмсон (2003) і М. Д. Голубовський (1990) виділили три групи визначальних чинників, найбільш значущих у різному віці: 1) біологічні – спадкові

задатки; 2) біосоціальні – сприятливі умови розвитку успадкованих якостей; 3) соціобіологічні – оптимальні соціальні умови для найбільш повної реалізації таланту. Виходячи з цього, можна стверджувати, що варіації будь-якого з цих чинників можуть призводити до «пульсацій талановитості». Існування хвиль життя Четверикова, тобто періодичності зміни частоти мутагенезу, й могло б визначити такі пульсації, але в прикладі російської літератури 18-19 століть, який розглядає М. Д. Голубовський, не виконуються деякі характерні для цього умови: у період лагуни народження геніїв літератури зниження загальної кількості обдарованих людей не спостерігалось. З аналізу випливає, що 30-річний пробіл протягом 30-60-х років 19 ст. у народженні майбутніх літературних геніїв було компенсовано збільшенням народжених у цей період талантів, які проявилися в науці. Причиною тому є відсутність сприятливих для творчого розвитку та реалізації поетичного таланту соціальних умов: переоцінка моральних підвалин, формування прагматичних настроїв, переслідування письменників тощо. Виходячи з цього, М. Д. Голубовський визначає групу соціально-психологічних чинників як головну причину нерівномірності появи яскравих поетів та прозаїків у Росії 19-го століття.

У ролі чинників, що визначають високу індивідуальну творчу продуктивність, В. П. Ефроїмсон (2003) на основі патографій найвідоміших обдарованих людей визначив гіперурикемію, гіпоманіакальну циклотимію, синдроми Марфана та Морріса, підвищений рівень андрогенів. Загальною особливістю для зазначених захворювань та синдромів є наявність постійно високих концентрацій «внутрішніх допінгів», що стимулюють роботу мозку (сечова кислота або деякі гормони). Чітко виражену циклічність творчої активності обдарованих людей В. П. Ефроїмсон пояснює гіпоманіакальністю або її поєднанням з іншими чинниками.

Якщо довгоперіодні коливання рівня творчої активності людини розглядати як окремий випадок прояву біологічної ритміки, то вони більшою чи меншою мірою мають бути обумовлені ритмічною структурою комплексу чинників оточуючого середовища. У ролі глобальної ритмостворювального фактору в останній час все частіше розглядають сонячну активність (СА), яка шляхом одного чи декількох геофізичних чинників має вплив на біологічні системи, в тому числі на людські популяції та на окремих індивідуумів.

Зараз існують переконуючі докази того, що психічна діяльність людини досить сильно залежить від періодичних фізичних явищ, пов'язаних з циклами сонячної активності. У зв'язку з психічною діяльністю серед таких чинників особливе значення надається зміні електромагнітного фону та геомагнітної активності в ділянці низьких- та наднизьких частот, характерних для електричної активності мозку (альфа-, бета-, гамаритми тощо). Одним із

фізіологічних механізмів дії природних електромагнітних полів є модифікація функціональної активності епіфізу.

Найбільш яскраво ефект СА проявляється при наявності психопатології. За Б. М. Володимирським зі співавторами (1995), періоди захворювання та загострення таких хвороб є близькими до 5-ти та 11-ти років. Вважається, що й здорова людина є сприйнятливою до таких змін, але реакція звичайно перебуває в межах своєї фізіологічної норми (Раевская, 1998; Хиженков и др., 2001). Оскільки застосування поняття норми щодо геніальних людей є не зовсім коректним (принаймні з позицій статистики), то закономірності їхньої діяльності необхідно розглядати окремо. Це можна робити на основі кількарічних даних розвитку літератури, музики, науки тощо. Так, Г. М. Ідліс (1979) проаналізував хронологію найбільш значущих відкриттів у фізиці 20-го століття і виявив основний період, що дорівнює приблизно 11-ти рокам. Більше того, відкриття припадали на роки високої сонячної активності. На думку Б. М. Володимирського та співавторів (1995), аналогічна залежність є характерною для творчої діяльності будь-якого роду, оскільки простежується в хронології класичної музики, еволюції російської рими та в інших сферах. Вірогідність таких висновків, як правило, досягається шляхом статистичної обробки великих масивів даних.

Ймовірно, глобальні чинники, що задають ритм окремим особливо обдарованим особистостям, чия діяльність мала епохальне значення в розвитку науки, мистецтва й загального світогляду, здійснюють аналогічний вплив на інших людей, тобто сприяють синхронізації діяльності мас і, за висловом В. І. Вернадського, «бурхливому потоку нового». Детальне вивчення індивідуальної творчої активності не завжди є можливим через недоступність біографічних фактів або неточне датування творчої діяльності. Крім того, є порівняно мало таких особистостей, хто, акумулюючи в собі знання попередніх поколінь і сучасників, здійснює прорив у галузі знань. Тим не менш, такий приклад можна навести в вітчизняній історії.

Зараз цілком зрозуміло, що «прорив» у розвитку української літератури, зображального мистецтва, суспільної думки та національної самосвідомості здійснив Т. Г. Шевченко. Нижче зроблено спробу проаналізувати й зіставити деякі факти з його життя і поетичної творчості зі станом космо- та геофізичних чинників. Для аналізу було використано кількість поетичних творів, написаних Т. Г. Шевченком за кожен рік у період з 1837 по 1861 рр. (Тарас Шевченко. Кобзар, 2003).

Народившись у 1814 р., Т. Г. Шевченко починає свої перші спроби віршування ще під час кріпацтва у 1837-му році (Доля, 1993; Спогади..., 1982). У цей час Тарасові було 23 роки і вже близько 7-ми років він перебував на службі у Павла Енгельгардта у Вільні та Петербурзі і мав можливість спілкуватися з освіченими людьми, читати книжки та журнали. Особливо

багато знайомств з творчою інтелігенцією, у тому числі й з вихідцями з України, було заведено в роки перебування у тодішній російській столиці. Тоді ж Тарас Шевченко стає обізнаним у сучасній йому українській поезії завдяки знайомству з українським письменником Євгеном Гребінкою. За словами О. Кониського (Доля, 1993, с.109-110), «останній давав йому читати твори Котляревського, Гулака-Артемівського, Квітки, Бодяньського і свої... Шевченко читав і Міцкевича, і Жуковського, і Пушкіна. Сукупність цього усього да вплив місячних ночей в «Літньому саду», що по трохи нагадували Тарасові Україну, і розбудили його музу». Сам Шевченко в листі до редактора «Народного чтения» згадує: «Про перші літературні мої спроби скажу тільки, що вони почалися в тому ж Літньому саду, в ясні безмісячні ночі... З перших слабких моїх спроб, написаних у літньому саду, надруковано тільки одну баладу «Причинна.»» (Доля, 1993, с. 58).

Таким чином, не випадково, що кріпак починає писати поезії, тобто можна стверджувати, що знання світової та рідної літератури, тісні відносини з інтелігенцією та самі обставини мистецького, хоча й бідного, життя та праці Шевченка стали основою для реалізації його природного таланту. Разом з тим треба відзначити, що саме у цей 1837 рік спостерігалася максимальна сонячна активність, від якої, як відомо, залежить електромагнітний фон та інші геофізичні чинники, що поширюються у біосфері, та, за сучасними даними, значно впливають на психічний стан людини. Підкреслимо, що початок поетичної творчості Шевченка точно збігається з піком СА. Хоча такий збіг можна було б вважати лише випадком, подальше життя і творчість поета свідчать скоріше про інше.

У наступні роки Т. Шевченко отримує звільнення (1938), багато часу присвячує малюванню, користується багатю бібліотекою Карла Брюллова, про що дізнаємося, наприклад, з автобіографічного прозаїчного твору «Художник». Поступово збільшується кількість поезій, достатніх для окремої збірки «Кобзар». З 1843 роком пов'язують кінець раннього романтичного періоду творчості Шевченка і початок нового, який за назвою збірки «Три літа» позначають як «період трьох літ», що тривав аж до арешту у 1847 році (Іванкін, Смілянська, 2005). Т. Шевченко стає дуже відомим серед творчої інтелігенції в Росії та в Україні.

Відзначимо, що під час перших періодів творчості 1837-1843-1847 рр. з року в рік кількість поезій n значно не змінюється (рис. 1), але обсяги творів особливо великі у 1841 та 1845 роках. І все ж таки, можна казати про тенденцію до росту n з 1843 року. Відомо, що після подорожей до України в 1845 р. Шевченко відчував особливий творчий підйом і написав основну частину творів, що увійшли до згадуваної вище збірки «Три літа». Спад n у 1846 році має своє пояснення: Шевченко доопрацьовував зроблене під час трьох літ. Але тенденція зростання n зберігається і далі, набуваючи свого максимуму у 1848 році.

Нагадаємо, що за доносом студента-провокатора Олексія Петрова Тараса Шевченка, як і членів Кирило-Мефодіївського товариства, заарештували на початку 1847 року. Але й під арештом за півтори місяці поет створює більше десяти творів, які увійшли до циклу «В казематі». Цікаво, що у цей час, за свідченням очевидців (Спогади..., 1982), Т. Г. Шевченко тримався дуже впевнено. Як знаємо, влітку 1847 слідство закінчилося засланням до Оренбургу з «призначенням» Шевченка рядовим під найстрогіший нагляд із заборонаю Миколою І писати й малювати.

Із засланням Шевченка дослідники пов'язують початок наступного періоду його творчості (Іванкін, Смілянська, 2005). Життя поета докорінно змінюється, але попри різні негаразди і завдяки деякому пом'якшенню умов під час експедиції на Арал у 1848-1849 рр. відзначається пік поетичної творчості Шевченка. Саме в ці роки спостерігаємо його максимальний творчий підйом, коли було написано понад 70 віршів, тобто близько третини з усієї спадщини поета. Вірші цього періоду зібрано в «Малу книжечку», яку Шевченко ховав «за халявою». Звертаючись до рисунку 1, знову відзначаємо цікавий факт збігу піку творчої активності поета та максимуму рівня сонцедіяльності, що спостерігали у 1848 році. В цей же період Тарас Григорович створює багато малюнків.

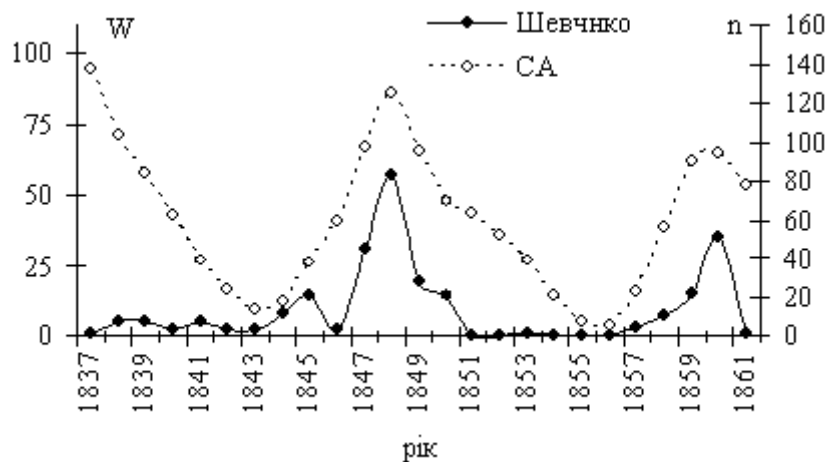

Рис. 1. Хід кривої сонячної активності (у числах Вольфа W) та кількості поетичних (n) творів Т. Г.Шевченка

Навесні 1850 р. після доносу прапорщика Миколи Ісаєва Тараса Шевченка за порушення згадуваної вище заборони взято під арешт та посилено нагляд. Було заборонено й листуватися, що в основному було спричинено знайденим листом від С. Левицького, яким зацікавився Микола І. І хоча шеф жандармів граф О.Орлов запевняв царя, що Шевченко, порушивши волю царя, все ж таки пасквілів не писав та карикатур не малював, поету заборонили мати при собі папір, чорнило та олівці (Вишневський, 1961. С. 91). Починаючи з

цього періоду, в поетичній творчості поета настає перерва. Біографи та дослідники творчості Шевченка відносять цей факт на рахунок заборони. Але для розуміння загального творчого стану поета відзначимо декілька важливих фактів.

Ще до арешту, за свідченням самого поета, зима 1849-1850 рр. була для нього найкращим періодом за весь час заслання. Тоді він перебував в Оренбурзі для доопрацювання зроблених під час експедиції малюнків. Про умови його існування тут свідчить те, що не потрібно було нести військових обов'язків, можна було жити на квартирі, мати майстерню, вести цивільне життя (Вишневський, 1961, С. 91). Шевченко знайомиться з польськими політичними засланнями і навіть користується серед них популярністю (Доля, 1993, с.499). Сам поет казав у цей період: «Якщо я не дуже щасливий, то принаймні веселий» (див. Вишневський, 1961, С. 89). Але при всьому цьому у цей період намітився творчий спад (див. роки 1849-1850 на рис. 1). І потім, не зважаючи на заборону і маючи можливість усамітнюватися, особливо під час другої (Каратаузької) експедиції у 1951 р., Шевченко мав фактичну можливість і продовжував багато малювати, але не складати вірші.

Більше того, навіть коли до Новопетровського укріплення у 1953 р. було назначено нового коменданта Іраклія Ускова, що неофіційно зняв заборону листуватися та надав Тарасу Шевченку можливість писати й малювати (Спогади..., 1982), він користується цим – пише прозу, до того ж з прихованим бунтарством («Проза Т. Г. Шевченка» Шевченківський словник. Т.2, С. 144), малює, але не береться за поезію. Так проходять 1853, 54, 55, 56-ий роки. З листів та щоденників дізнаємось, що у цей період Шевченко починає втрачати надію повернутися до цивільного життя, губить здоров'я, але більше його турбує власний моральний стан: «... що в порівнянні хвороби тіла з хворобами душі, з тією страшною хворобою, що зветься безнадійністю. Це жахливий стан!» (з листа до В. Григоровича у квітні 1855 р., див. Доля, 1993, С.577).

Звертаючись до графіка (див. рис. 1), зазначимо, що цей період творчо-поетичної, і, судячи з документів, можливо, психічної депресії, прийшовся на мінімальну сонячну активність, яка лише після 1856 року почала зростати. В 1857 ж році Т. Г. Шевченко отримує довгоочікуване звільнення і після тривалої перерви починає доопрацьовувати раніше написані поетичні твори.

Не заглиблюючись у подробиці життя поета, зазначимо, що в цей період він створює багато малюнків, нарисів, які виконує майже за кожної можливості, особливо багато сил та часу присвячує офортам, за які у 1860 році він отримав звання академіка Петербурзької Академії Мистецтв. На відміну від малювання, поетична творча активність зростала поступово (див. рис.1): 2 вірші в 1858, 12 разом з поемою у 1859 і вже 32 у 1860 році (перелічено без урахування доробок і переробок написаного у минулі роки). І знов, як і

раніше, цей процес проходить синхронно з сонячною активністю, набуваючи максимуму в її пік. Наприкінці 1860 та на початку 1861 років Тарас Шевченко мав тяжкий стан здоров'я, але й під час хвороби він намагався якомога частіше малювати й у передчутті близької смерті, за 10 днів до неї, створює останнього вірша (Шевченківський Словник. Т.2, С. 344).

Синхронність творчого поетичного процесу Т. Г. Шевченка та стану геофізичних чинників підтверджуються і статистичними методами – коефіцієнт лінійної кореляції для кількості творів та чисел Вольфа сягає 0,54 (при $P < 0,01$), а при згладжуванні за трьома точками — 0,6 ($P < 0,01$). Ще більше вираженою така залежність виявляється при застосуванні методу накладених епох, коли роки нумеруються у межах циклів сонячної активності, а дані усереднюються (рис. 2).

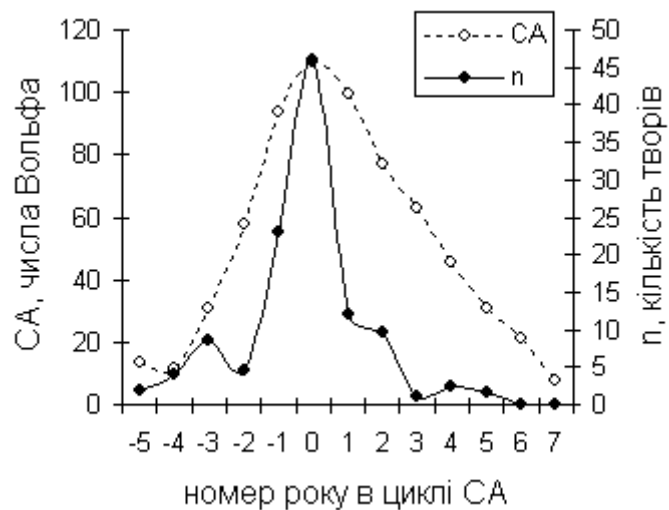

Рис. 2. Те саме, що й на рис. 1, усереднення за методом накладання епох. СА – сонячна активність

За результатами регресійного аналізу, отриманих за методом накладених епох середніх значень чисел Вольфа та кількості поетичних творів, виявлена закономірність теж підтверджує існування залежності досліджуваних явищ (рис. 3). За результатом аналізу Фур'є, що виявляє потужність періодів рядів даних, найбільш виражений період (10,5 років) поетичної творчої активності збігається з таким же періодом сонячної активності під час творчого життя Т.Шевченка.

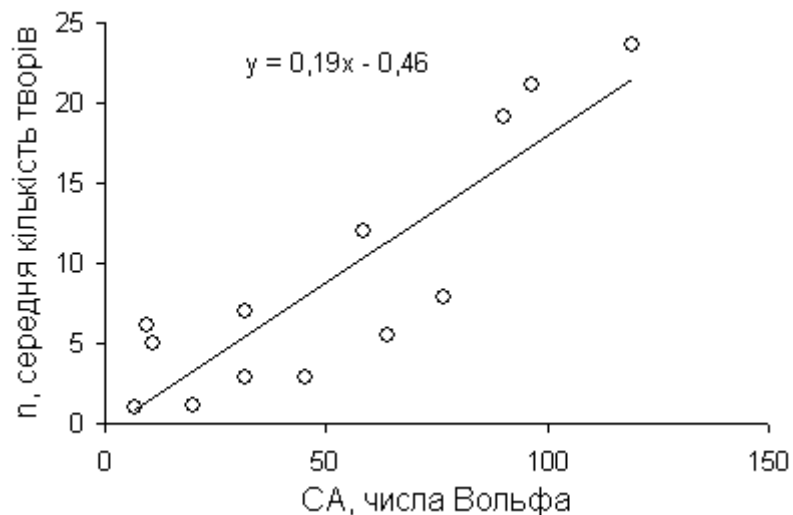

Рис. 3. Залежність творчої поетичної діяльності Т. Г. Шевченка (за даними, що усереднено за методом накладання епох) від чисел Вольфа сонячної активності (СА)

Виходячи зі сказаного вище, зазначимо таке. Причини довгоперіодних ритмів поетичної творчої активності Т. Г. Шевченка не є лише соціальними, хоча останні, без сумніву, мали велике значення. Початок та два основних максимуми творчої діяльності, які точно збіглися з піками сонячної активності, а також синхронність цих процесів свідчать про великий вплив на психічний стан та інтелектуальну потужність поета геліо- та геофізичних чинників. Разом з тим творчий процес Шевченка-художника майже не припинявся протягом усіх років дорослого життя і, можливо, якоюсь мірою компенсував перерви у поетичній творчості.

За виявленою геліозалежністю з Т. Шевченком схожий і С. Єсенін. **В Сергія Єсеніна початок поетичної творчості, принаймні, пояа перших відомих на теперішній час творів, припадає на 1910 рік – час спаду та низької срячної активності (див. рис. 4). Потім кількість поетичних творів поступово зростає, сягаючи** максимума на цьому етапі до 1914-1917 років, тобто на підйомі та максимумі сонцедіяльності. На епоху спаду та мінімуму сонячної активності припадає й зниження кількості творів, що змінюється ростом у фазі збільшення сонцедіяльності. Пік творчості припадає на 1925 рік – підйом сонячної активності, за яким у 1926 р. слідувала передчасна смерть поета. У творчості С. О. Єсеніна, як і Т. Г. Шевченка, спостерігається явна схожість і виражена синхронність з ходом сонячної активності.

Відомо, що, незважаючи на проведені дослідження, довгоперіодну ритміку та залежність від чисел Вольфа не виявлено в творчості П. І. Чайковського, В. А. Моцарта та О. С. Пушкіна, відомого весняно-літніми «простоями» та осінніми творчими рідйомами. Тим не менш, Г. М. Ідліс достовірно встановив, що творча продуктивність А. Енштейна також сильно залежала від рівня сонячної активності. Аналогічні результати ббуло одержано

М. Л. Єфимовим для деяких інших учених. Це дає підстави припустити вираженість певних типів біологічних ритмів творчості з тривалими (близько року і більше) періодами залежно від домінуючого чинника геніальності за В. П. Ефроїмсоном. Розтягнуті на роки підйоми та спади в творчості є характерними для особистостей з гіпоманіакальним синдромом (або вираженою циклотимією). З біографічних даних та викладених вище результатів наших досліджень можна припустити, що С. О. Єсенін та Т. Г. Шевченко були вираженими циклотиміками.

Можливо, що навязування відповідних зв тривалістю періодів СА відбувається через пряму дію на нервову систему чинників-посередників сонячно-земних звязків. Однак не слід повністю виключати можливості опосередкованого впливу геліогеофізичних чинників і через соціальні процеси. Наприклад, пік творчості С. О. Єсеніна, що припав на 1917 рік, хронологічно збігається з революцією у Росії, але й революція 1905 року, і майже всі відомі масові соціальні потрясіння припадали на роки високої СА, що було проілюстровано А. Л. Чижевським. Таким чином, можна говорити про два варіанти реалізації звязку: сонячна активність/соціальні потрясіння/творча активність або безпосередньо сонячна активність/соціальні потрясіння/творча активність.

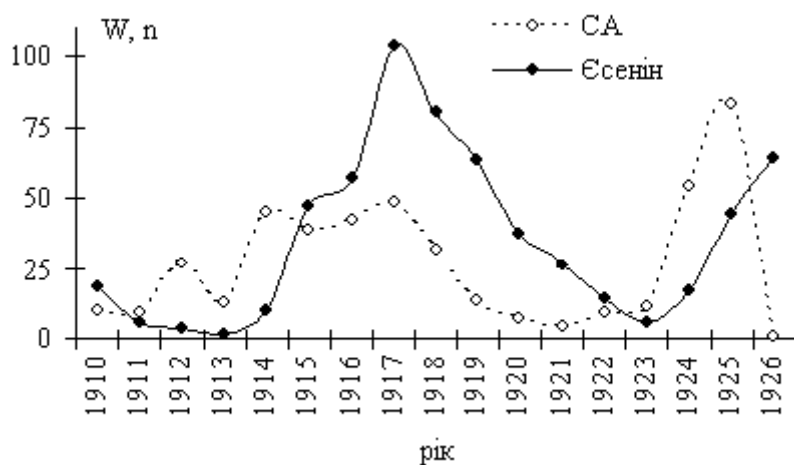

Рис. 4. Хід кривої сонячної активності (у числах Вольфа W) та кількості поетичних творів (n) С. О. Єсеніна

ЛІТЕРАТУРА

- Вернадский В. И. Начало и вечность жизни. – М.: Советская Россия, 1989. – 704 с.
 Вернадский В. И. Труды по всеобщей истории науки. М.: Наука, 1988. – 334 с.
 Вишневський М. Ф. Т. Г. Шевченко. Коротка біографія. – К.: Радянська школа, 1961 р.
 Владимирский Б. М., Сидякин В. Г., Темурьянц Н. А. и др. Космос и биологические ритмы. – Симферополь, 1995. – 206 с.

1. Голубовский М. Д. Пульсация талантливости. Взгляд генетика // Химия и жизнь. – 1990. – №8. – С. 20–29.
2. Доля: Кн. про Тараса Шевченка в образах та фактах / Авт.-упоряд. тексту В.О.Шевчук. – К.: Дніпро, 1993. – 779 с.
3. Ефимов М. Л. Биологические ритмы и творчество. – Алма-Ата: Наука, 1990. – 168 с.
4. Идлис Г. М. Закономерная циклическая повторяемость скачков в развитии науки, коррелирующая с солнечной активностью // История и методология естественных наук. – М.: МГУ, 1979. – № 22. – С. 62-65.
5. Іванкін Ю., Смілянська В. Тарас Шевченко / Шевченківська енциклопедія. – Офіційний сайт Інституту літератури НАНУ, 2005. – <http://www.shevchycl.kiev.ua/>
6. Раевская О. С. Геомагнитное поле и организм человека // Успехи физиологических наук. – 1998. – Т. 19, №4. – С. 91 – 108.
7. Спогади про Тараса Шевченка / Упоряд. В.С. Бородин, М.М. Павлюк. – К.: Дніпро, 1982. – 547 с.
8. Тарас Шевченко. Кобзар. – К.: Просвіта, 1993. – 511 с.
9. Хиженков П. К., Нецветов М. В., Бурмистрова Т. Н. Гелиогеомагнитный импринтинг // Экология и фауна Юго-Востока Украины. Сб. н. тр. Вып. 2. – Донецк, 2001. – С. 110–115.
10. Чижевский А. Л. Физические факторы исторического процесса. – Калуга: Гублит, 1924. – 72 с.
11. Шевченківський словник. У 2 т. – К.: УРЕ, 1979. – Т.2. – 410 с.
12. Эфроимсон В. П. Генетика гениальности: Биосоциальные механизмы и факторы наивысшей интеллектуальной активности. – М.: Тайдекс Ко, 2003. – С. 376 с.